

Tlačená slovenčina – na slovíčko

Typografická pravidla nevznikla z dobrého rozmaru niekoľika málo nadšenců nebo jako způsob, jak nasrat obyčejného člověka souborem zbytečných pravidel, ale na základě praktických zkušeností s četbou.

Martin Pecina

V dnešnej dobe ovládanej počítačovými technológiami sa príprava textu do tlače zdá byť jednoduchou záležitosťou, vyžadujúcou mimo autorsky náročnej práce pretavenia získaných výsledkov a myšlienok do uceleného porozumiteľného textu už len niekoľko formátovacích zásahov – a kniha či časopis sú hotové. Na autorov však spoza klávesníc počítačov číhajú viaceré úskalia, zďaleka nekončiace pri rozhodovaní medzi *i, í/y, ý*. Dakedy čriepky poučiek a vzorov, vyblednutých spomienok ešte zo školských lavíc, nasmerúvajú prsty na klávesnici po príhodných cestách. Predlohou pre riešenie ďalších môžu byť kvalitne spracované publikácie, v drvivej väčšine, žiaľ, skôr staršieho dáta. Opakované typografické nedostatky v rukopisoch posielaných do redakcie nášho Bulletinu ma podnietili na spracovanie tohto textíku: pre starších – na osvieženie pamäti, pre mladších, čítajúcich a píšúcich skôr v angličtine – na pripomenutie, že typografické systémy jednotlivých jazykov nie sú klonmi všadeprítomnej angličtiny s vplyvom zďaleka presahujúcim kedysi nútené pôsobenie ruštiny.

Viaceré pravidlá úpravy textu časom zakotvili aj v slovenských jazykovedných príručkách. Úlohou týchto príručiek, a tiež úlohou jazykovedy, pravda, nie je spracovanie tlačeného znenia našej reči. Zhotovenie knihy, novín či iných tlačovín si žiada uplatnenie vskutku širokého záberu znalostí z iného špecializovaného odboru – typografie. Tak ako *Pravidlá slovenského pravopisu* (Bratislava, 2000, 3., upr. dopl. vyd.; ďalej PSP) podávajú ucelený súhrn predpisov normovaného písomného zachycovania tzv. spisovnej podoby slovenčiny, typografia stáročiami nahromadila preverený súbor zásad pre výtvarné a technické zhotovenie sadzby. Pri príprave textov na publikáciu, či už tradičnú, „papierovú“, alebo internetovú, sa síce najprv uplatňuje hľadisko pravopisné, pri sadzbe samotnej a jej návrhu, výtvarnom riešení, však nevyhnutne hľadisko typografické.

Jazykovedné príručky nie sú konečným zdrojom poučenia o správnej úprave slovenskej sadzby. Súčasné i staršie Pravidlá slovenského pravopisu obsahujú dokonca aj mylné údaje (viď nižšie napr. „prípád pomlčka“). Neinformujú o použití rôznych druhov medzier v sadzbe, neupravujú mnohé iné parametre sadzby. To však ani nie je ich účelom: poskytujú iba základné odporúčania typografického rázu.

Nevyhnutnou súčasťou vedeckého povolania je príprava rukopisov, odovzdávaných rôznym redakciám (porov. obsah a *účel* STN 88 0220). Samozrejým je ich spracovanie podľa platných pravopisných pravidiel, vzhľadom k odbornému obsahu sa však vyžaduje aj znalosť použitia a riadnej úpravy špeciálnych znakov, pri oprave sadzby aj znalosť normovaných korektúrnych znamienok (STN 88 0410). Do predloženého príspevku som zhrnul výber niekoľkých základných typografických pravidiel v skrátenom znení, používaných v písanej spisovnej slovenčine.

Použitie medzier: – Medzi najsamozrejmejšie časti sadzby dosiaľ stále patrí medzera, v medzislovnom použití výraznou mierou napomáhajúca k čitateľnosti textu. Pozvoľna upadajúcim po-

znaním je skutočnosť, že medzera sa vkladá aj za interpunkčné znamienka bodka, čiarka, otáznik atď. Medzera sa píše tiež medzi skratkou krstného mena a priezviska (I. Textorisová), za bodkou cifier radových číselníkov (VI. zjazd SBS), a to rovnako aj v dátumoch (1. 5. 1753). Medzera sa vkladá (s istými výnimkami, pozri ďalej) tiež medzi číslo a mernú jednotku, resp. jej normovanú skratku: Lysec, výška 1 381 m.

Pred interpunkčnými znamienkami sa medzera vkladá v niektorých prípadoch. Medzi ne patrí použitie medzery pred dvojbodkou: pri vyjadrení pomeru (mapa v mierke 1 : 50 000; ale 1:3 vo výsledkoch športových zápasov), tiež v rámci bibliografických odkazov (zoznam literatúry) spracovaných podľa STN ISO 690. Pri niektorých znakoch (percento, stupeň a i.) sa medzera pred ne vkladá podľa spôsobu použitia:

- pokryvnosť poschodia machorastov na tejto ploche je 30 %; vysoká, takmer 90% [deväťdesiatpercentná] pokryvnosť bylinného poschodia;
- priemerný sklon svahu je 40°; v miernom, 10° [desaťstupňovom] svahu;
- 10 °C, ale 283,16 K [kelvinov].

V niektorých prípadoch sa medzera naopak nepoužíva: za desatinnou čiarkou (2,4 m), pri kladných a záporných hodnotách (–5 °C), zvyčajne pred a za lomkou (byl/stvol, km/h), zriedkavo ani za bodkou (internetové adresy: <http://www.typo.cz/>, <http://grafika.sk/clanky/kat-28/>) a pod.

Pomlčka a jej príbuzní. – Azda najčastejším prehreškom v rukopisoch býva zamieňanie znakov pre spojovník a pomlčku, nehovoriac o ich nerozlišovaní. Zdôraznený je očakávaním, že pri stlačení klávesy pre vodorovnú čiarku v druhom riadku klávesnice odspodu (prípadne klávesy „mínus“ na jej numerickej časti) počítač za nás automaticky napíše správny znak. Kdeže. Najčastejšie je výsledkom – a to v oboch prípadoch – znak pre spojovník. V skutočnosti sa v sadzbe (a rovnako aj v textových editoroch!) používajú až tri (štyri) rozdielne „vodorovné čiarky“, každá s vlastným významom a osobitnou písomnou kresbou: spojovník, pomlčka a mínus. Celkovo tento rad možno zobrazit – v rodine písma Times New Roman používané v Bulletin Slovenskej botanickej spoločnosti – nasledovne (v poradí spojovník, pomlčka, mínus, plus [toto na porovnanie]; spojovník a pomlčku som na zvýraznenie oddelil zvislou čiarkou):

—|—+

Jestvuje ešte tzv. dlhá pomlčka (—), ktorá sa zvyčajne nepoužíva.

Pravidlá použitia spojovníka (až na nepatrné výnimky) dostatočne upravujú PSP. Spojovník sa píše bez medzier. Vo výslednej sadzbe sa používa pri rozdeľovaní slov do riadkov (spája rozdelené slovo). Pri rozdelení slova so spojovníkom sa spojovník sádza na koniec i začiatok riadku (rakúsko- / -uhorský). Na rozdiel od sadzby češtiny sa píše v spojeniach 25-krát, 50-násobok a pod.

Pomlčka (kombinácia kláves Alt 0150) sa na rozdiel od spojovníka môže písať tak bez medzier, ako aj s medzera: záleží na jej presnom význame a použití. Bez medzier sa sádza vždy v prípade použitia náhrady za „až“, „od do“: v rokoch 1990–1992, júl–august, strana 13–31, otvorené 8.00–15.30.

Zamieňanie pomlčky so znamienkom pre mínus (– vs –; Alt 8722 v Microsoft® Office Word alebo pomocou menu textového editora Vložiť → Symbol/Špeciálny znak) v sadzbe je nesprávne (pozri aj PSP, s. 111). Znamienko mínus má síce podobný rozsah ako pomlčka, je však umiestnené vyššie: v rovne vodorovnej čiarky v znamienku plus (+). Prisdružuje sa tesne k príslušnému číslu.

Zátvorky. – Nepoužívajú sa v tvare lomky (/), čo je zvykom preneseným ešte z doby písacích strojov. V osobitných prípadoch sa používajú aj ďalšie tvary zátvoriek: hranaté, zložené a lomené.

Platí, že poradie v matematickej sadzbe je opačné ako v bežnom texte. Hranaté zátvorky majú aj ďalšie, osobitné použitie: pre vloženie výslovnosti slova, doplnenie/objasnenie v rámci odborného textu a v bibliografických odkazoch, vloženie vysvetliviek autorom.

Ďalšie osobitné znaky. – Medzi najznámejšie z nich patria *úvodzovky*. Tí pozornejší si iste všimli, že spôsob zaznačenia úvodzoviek sa líši podľa tej-ktorej zemepisnej oblasti. V česko-slovenskom zvykovaní sú tvorené začiatočnými dolnými úvodzovkami v tvare „99“ a koncovými hornými úvodzovkami „66“. Poznáme aj odlišný tvar úvodzoviek, na Slovensku v tvare a poradí „»“ a „«“, používané skôr v starších publikáciách. V prípade uvádzania vnoreného citátu v citáte sa v tom vnútrnom píšú tzv. jednoduché úvodzovky, takisto začiatočná dolná (,) a koncová horná ('). Znak pre *apostrofa* sa líši od poslednej spomenutej (').

Vyššie spomenutý znak pre *stupne* (°), či už teplotné alebo zemepisné, sa nepíše pomocou deformácií znakov „0“ či „o“ v hornom indexe. Jestvuje preň osobitný znak, ktorý možno vložiť pomocou menu textového editora Vložiť → Symbol, či kombináciou klávesy Alt a kláves 0179. Takisto iné najrôznejšie znaky možno nájsť v ponuke menu Vložiť. Ďalšie zemepisné symboly *minúta* a *sekunda* (v angloamerických mierach tiež stopa a palec) sa taktiež zapisujú osobitnými vyhradenými znakmi (' a " , tj. Alt 8242, Alt 8243).

Medzi osobitné znaky patrí aj *trojbodka*, naznačujúca prerušenie reči, nedokončenie myšlienky alebo vypustenie textu. Do textu sa nevkladá „troma bodkami“, ale samostatným znakom pomocou kláves Alt 0133.

Číselné hodnoty. – V bežnom texte ich píšeme slovne. Výnimkou je sadzba letopočtov, dát a spojení čísiel s mernými jednotkami. Pravidlá platia aj pri písaní čísiel pomocou cifier. Viaciferné čísla sa píšú s oddelením po skupinách (12 500 ks), výnimkou je zvyčajne písanie letopočtov (rok 1918). Veľmi častou chybou, a žiaľ so vzrastajúcou početnosťou, je písanie desiatinných čísiel s „britskou“ desatinnou bodkou: v stredo európskej jazykovej oblasti sa správne používa desatinná čiarka.

Dôkladne treba rozlišovať medzi bežným použitím čísiel v texte, dátach a ich počítačovým spracovaním, resp. vyplňovaním rubrik (okienok, polí) – napríklad v databázach. Iba v druhom prípade sa používa aj „nefunkčná nula“ v dňoch a mesiacoch dátumov (30. 10. 1918 vs 2000-01-03) či zemepisných súradniciach (490501, tj. 49°5'1").

Zásadami sa riadi aj sadzba telefónnych čísiel: v skupinách po troch a dvoch, výnimkou môžu byť iné, ľahko zapamätateľné prípady (00 33 00). Pri sadzbe peňažných hodnôt sa používajú tieto zápisy: 30 Sk, 1 €, 100 €, € 150,50 a € 150,-. Označenie „EUR“ (porov. SKK, CZK) sa používa v osobitných prípadoch (v bankovníctve).

Na pomedzí medzi pravopisnými, typografickými a inými normami sa nachádzajú zásady písania písmen verzálkami (veľkými písmenami). V samostatnej kapitole ju rozoberajú Pravidlá slovenského pravopisu. Za zmienku stojí, že v našej krajine sa uplatňuje odlišná úprava ako anglicky hovoriacich krajinách, preto píšeme: západná Európa (ale Západné Karpaty), severné Slovensko, rieky východnej Sibíri, druhohory, holocén, alpínsky stupeň atď.

K vyššie spísaným zásadám sa družia aj ďalšie typografické odporúčania, vychádzajúce – stručne vyjadrené – z poznatkov vnímania textu čitateľom. Preto pri úprave textu v rámci tzv. zmiešanej sadzby nie je možné vyhovieť všetkým predstavám autorov rukopisov. Odborné texty majú, pravda, odlišné požiadavky na typografickú úpravu ako krásna literatúra, jednako je po-

trebné prihliadať na typografické zvyklosti úpravy sadzby. Medzi najnevhodnejšími zásahmi býva spomínané podčiarknutie, často aj tzv. riedenie (p r e s t r o v a n i e). Výrazne rušivo zasahuje do obrazu stránky, do textu; riedenie znateľne zhoršuje čitateľnosť.

Ako najprirodzenejší typ vyznačovania sa používa kurzíva. Nejde o automaticky „sklonené písmo“: o samostatnosti tohto písmového rezu, navrhnutého tvorcom rodiny písma, sa možno presvedčiť výrazne pri písmene *a/a*. Kurzíva nenarušuje obraz a zafarbenie strany, zároveň je dostatočne nápadná. Naopak, v rozsiahlejšom texte kurzívou sa vyznačenie slova/slov, ktoré je potrebné zvýrazniť, vykoná obyčajným rezom písma. Častým omylom je náhľad, že kurzíva je určená len pre latinské slová a výrazy (vrátane spojenia „et al.“).

Predovšetkým v odbornej spisbe sa používa aj výraznejšie vyznačenie slov a slovných spojení – polotučným rezom písma. Textové editory (Microsoft® Office Word, OpenOffice.org a i.) ponúkajú len tučný rez; platí zásada, že tieto dva rezy sa nekombinujú. Zvyčajne sa polotučne zvýrazňuje vtedy, ak je potrebné nápadne upútať pozornosť čitateľa (napr. termíny v príručkách a učebniciach). Platí zásada, že polotučný rez písma treba používať veľmi striedmo, pretože pôsobí na stránke výrazne rušivo. Častou a odôvodnenou výnimkou sú napríklad prekladové alebo jazykovedné slovníky, vhodným príkladom veľmi hojného využitia sú aj botanické určovacie kľúče. Ďalším typom je vyznačenie kapitálkami pri požiadavke dôstojného až slávnostnom vzhľadu sadzby. V odbornej tlači sa môžu kapitálky využiť na zvýraznenie mien osôb.

Medzi požiadavky správnej sadzby textu patrí napr. aj riadne delenie slov. Pri nevyhnutnom delení spojenia „120 m, 350 kg“ do dvoch riadkov sa skratka mierky rozpisuje celým slovom. Jestvujú aj mnohé iné najrôznejšie typografické pravidlá, na veľkosť odstavcovej zarážky, tvaru a umiestnenia nadpisov atď., ale tu sa už poodhaľujú dvierka do ďalšej, častokrát i zaujímavej a podnetnej komnaty typografie: to už ponechávam na Vašu zvedavosť. Iba zdanlivo sa používa len jeden typ medzery, prinajlepšom ešte tzv. pevná medzera na preradenie jednopísmenových predložiek z konca riadku na začiatok nasledujúceho. V príprave textu sa využívajú najrôznejšie šírky medzier, napr. zúžená medzera medzi číselnými hodnotami a jednotkami (100 m [metro]). V kvalitnejšej sadzbe sa môžeme stretnúť s vložením jedno- či dvojbodovej medzery pred bodkočiarkou, dvojbodkou, otáznikom a výkričníkom.

Typografia je námetom bohatej a rôznorodej literatúry. Zo súčasných príručiek sú vynikajúcimi po-môckami napr. *Typografické minimum* od R. Šipa (Bratislava, 2000) a *Aktualizovaný typografický manuál* V. Berana a kol. (Praha, 2000). Hodnotným zdrojom zostáva v súčasnosti už neplatná norma ON 88 2503 (Základné pravidlá sadzby, 1974). Príkladné (a dôveryhodné) poučenie možno v súčasnosti nájsť aj na internete, predovšetkým na stránkach z Českej republiky: <http://typomil.com> (zároveň zdroj citátu v úvode príspevku), <http://www.typo.cz>, <http://www.typtext.cz>, <http://antypa.cz> a pod.

PETER KUČERA